

633(24)

D-13

Поён Равшан, Жума Қурбон

АМИР ТЕМУР ТУҒИЛГАН ЖОЙ ЁХУД ЗАНЖИРСАРОЙ ҚИССАСИ

Поён Равшан, Жума Курбон

АМИР ТЕМУР ТУҒИЛГАН ЖОЙ ЁХУД ЗАНЖИРСАРОЙ ҚИССАСИ

(Бадиа қисса)

Ўзбекистон жумҳурияти мустақиллигининг
йиллигига бағишланади

Китобхона
Мона Азророва
кутубхонасига
9.9.11. Ш. Азророва
10.11.2017.

Мушарраф
Тўғри

ТОШКЕНТ
«ЁЗУВЧИ» НАШРИЁТИ
1992

№	43251
21	12 2017

63.3(2У)

Р 13

4702620201—26
Р ————— эълонсиз — 1992
М. 362 (04)—92

© П. Равшан, Ж. Қурбон, 1992 й.

ISBN 5—8255—0094—4

Қариб, тўшакка мункиб қолган хонлар хони бу ёруғ олам билан видолашиш арафасида. Улусларидан чорлаб келинган ўғлонлари тиз букиб, унинг имосига сергак турибдилар. Ишонгинг келмайди. Йигирма беш йиллик салтанатида уни ҳеч ким — Одам боласи, бир кун келиб у ҳам ўлади, деб ўйламаган. Унинг бир оғиз калимаси бутун бошли шаҳарни ер юзидан йўқ қилишга кифоя қилган, бир кўз ола қилиши минг-минглаб бандию тутқинларни қиличдан ўтказишга, ёинки, умрбод қул қилишга етиб ортган. Сулаймон пайғамбарнинг бойлиги уники олдида нима бўлибди? Мовароуннаҳрдан уч йил давомида ташиб кетилган карвон-карвон олтину молу ашёларнинг ўзи юзлаб Болқиснинг хоки пойига ўнлаб чақиримларга поёндоз қилиб тўшаб чиқиш учун кифоя қиларлик эди. У босиб олган мулку мамлакатларнинг адади йўқ эди. Бу ёғи Миср этакларидан қайтган, нариги томони Ўрусу Фарбий Украинага қадар қатли ом қилган «қумдан ҳам кўп» қўшин, қўйиб берса, бутун Ғоби саҳросини тилло билан қоплашга қодир эди.

Етмиш учга кирган Чингизхон жон талвасасида эди. Унинг кўзига ўзи бош бўлиб ўлдирган, ёстигини қуритган миллионлаб кишиларнинг оҳу вовайлоси эмас, учу қуйруғи йўқ босиб олинган ҳудудлар, уларнинг бундан кейинги эгалиги кўриниб, жони рамақда эди.

Ниҳоят, у инқиллаб болишдан бош узди. Ўқтой Чигатойдан кичик бўлса-да, жойидан сакраб турди-да, отасининг елкасини қучиб, туришига ёрдамлашган бўлди. Ўқтой тахтнинг вориси эди. Чигатой Жўжи ўлимидан кейин катта ўғил мақомида бўлса-да, Чингиз негадир уни тахтга муносиб кўрмади.

— Менинг сўнгги хоҳишим ва эрким, сизларга охириги маслаҳатим шундай: бир-бирингиз билан иттифоқ бўлинг, ораларингга низо тушса, ҳокимиятдан ажралиб қоласиз. Яна ўзаро келишув ва муомалаю мадорада бўлинг, давлатингиз мустақкам ва барқарорликка юз тутади. Шунда фароғатда яшайсиз, умрингиз узун бўлади. Буларнинг ҳаммасига боис менинг демишларимдан бирон-бир ваз сабаб, қинғирлик ахтармағайсиз. Буни бир мисолда сизларга далил этаман.

Чингизхон салқиб кетган қовоқлари остидан ҳаёт асари зўрға сезилиб турган кўзини кенжаси Тўлуйга қаратди ва тўрда осиглик

турган садоқни имлади. Тўлуи шашт билан туриб, ўқ тўла садоқни отасига олиб берди. Жони узилай-узилай деб турган Чингизхон уч ўғлига учта ўқ берди ва «синдиринг», деди. Уччаласи ҳам ўқни қарсиллатиб синдирди. Чингизхон бу сафар садоқдан уч дона ўқ олди-да, Чигатойга узатди. Чигатой ҳар қанча уринса ҳам, ўқларни синдиrolмади. Ўқтой ҳам. Тўлуи ҳам бунга муваффақ бўлиша олмади. Бу машқнинг маънисини ўғлонлар олдиндан сезишган бўлса-да, донолик олдида ҳайратга тушгандек туришарди. Муаррихлар ушбу воқеани ҳижрий 624 (1227 м. й.) йилда юз берган деб уқдиришади.

Шу тариқа энг ёвуз, энг даҳшатли жаҳонгир ҳаётдан кўз юмди. Унга тобёлар Чингизхонни Одам наслдан дейишга ботина олмаган, бинобарин, унинг Одамларга ўхшаб ўлимга маҳкум эканлигини тасаввур қила олмаган бўлсалар-да, ўғиллари, набиралари, яъни ўзига яқин кишилар Чингизнинг кимлигини яхши билишган. У, очофат махлуқдек Осиею Оврупони хемарган, жон-жаҳди билан чангалига олган бўлса, ўғиллари бу бобда ундан ўтказишга интилганлар. Шу боисдан Чингиз тириклигидаёқ ўз бошича ҳаракат қилиш, мустақиллик айшини суриш расмини одат қилган. Қилажак иши тадбирини олдиндан ҳозирлашга ўрганган Чингизхон ўлими олдиндан бекордан-бекорга жон сачратиб, тал-васага тушаётган эмасди. Ака-укалар ич-ичидан бир-бирини кўролмас, бирининг бошини иккинчиси ғажишга тайёр эди. Чингизнинг ҳамма умиди жон чиқиш олдидаги насиҳатнинг кучига қаратилган эди.

Чингизхоннинг ҳам кучи тириклигида эди. Устига тупроқ тортилгач, ўғиллари ўз билганларидан қолмади. Аслида оранинг бузилиши, қовушмасликнинг вужудга келиши тўнғич Жўжи билан боғлиқ эди. У, афтидан отасининг одатдаги босқинчилардан бири эканлигини, ҳеч қандай қудрат ва илоҳийлик унда йўқлигини ҳаммадан бурун англаб, унга бўйсунушдан бош тортган эди. Чингизнинг кучи қудрати ўлжага оч бўридай ташланишга ўргатилган сон-саноксиз мўғул суворийларида эди. Босқин ҳадисини олган, от устида ухлаб, от устида ейдиган навкарларни бошқаришда эса унинг тажрибаси кам эмасди.

Чингизхон вафотидан сўнг, ўғиллар ота тириклигида суюрғол этилган ўз улусларидаги қароргоҳларга жўнаб кетдилар. Ўқтой ота ўрнига улуг қоон бўлиб қолган бўлса-да, бош-бошдоқлик Чингизнинг охириги насиҳати сабаб, ўша кундан янада кучайган, пинҳонаси энди ошкора тус ола бошлаган эди.

Чигатой ўз аркони давлати билан Оҳангарон сарига, унга туташ бўлган Қуёш деб номланган манзилгоҳига равона бўлди. Чигатойнинг чекига Уйғуристон, Самарқанду Бухоро, хуллас, Жанубий Олтойдан то Аму этақларига қадар бўлган мамлакатлар тушди.

Муаррихлар гувоҳлик беришича, Чигатойнинг қароргоҳи Или дарёси бўйида бўлган. Бу ҳозирги Олмалиқ шаҳрининг яқинидаги манзил, дейиш мумкин.

Ворислик бобида ҳарна дарди ичида қолган Чигатой камгап ва зиқна эди. Чингизхон вафотидан кейин унинг бир сўз демай Или сарига жўнаб кетилин Уқтойни ичдан саросимага солиб қўйганди. У, бир илож қилиб Чигатойнинг кўнглини овлаш пайдан бўлар эди. Улуғ қоон тахтига ўтирган куни Чигатойга бир карвон совга-салом жўнатиб юборди. Чигатой бутун салтанатнинг ҳукмдори йўллаган тортиқларни менсимайроқ қабул қилган бўлса-да, бундан қониқиш туйди. Уқтойнинг «ён бериши»ни у ўз кучи ва мустақиллигининг тан олиншига йўйди.

Чигатой асосий қисми мусулмонлар бўлган улусини қаттиққўллик билан идора қилишга киришди. Муаррихлар унинг насроний (христиан) динида бўлганлигини айтиб кетишган. Мўғул босқинчиларининг бошданоқ эътиқод, дин масалаларида субути қатъиятли бўлмаган. Улардаги бу султ кайфиятдан аввало ислом, сўнг насроний руҳонийлари усталик билан фойдаланишга киришганлар.

Бу ерда гапни бироз олдин кечган воқеаларга буришга тўғри келади. Мўғулларнинг Муҳаммад Хоразмшоҳ давлатига бостириб келиши сабаблари ҳақида баҳс қилганда ўрус муаррихларининг айримлари, хусусан, академик В. В. Бартольд ҳамма айбни туркий ҳукмдор гарданига юклашга мойиллиги билан ажралиб туради. Муҳаммад Хоразмшоҳ улуғ туркий салтанатни вужудга келтирган, Ўрта Осиёнинг асосий қисмини, ҳозирги Афғонистон ва бутун Эронни (Хузистонни ҳисобга олмаганда) бирлаштирган эди. Лоқайд ва танбал табиатли. Муҳаммад Хоразмшоҳ жуда катта давлатга эга бўлгач, араб халифалигини танимаслик йўлини тутди. Табиийки, бу Халифа ан-Носирда унга қарши фикрлар уйғотмай қолмайди. Ўрта аср муаррихлари Халифанинг Қорақурумдаги элчихонаси ҳақида хабар берадилар. Ан-Носир ички уруш ва низоларни тинчитиб, бениҳоя катта ҳарбий қувватга эга бўлган, Хитойни ўзига тобеъ қила олган Чингизхон қиёфасида ўзини танимай қўйган Муҳаммад Хоразмшоҳни жиловлайдиган кимсани кўради. У билан алоқа боғлаб, Чингизхонни жануб юришига даъват этади. Кейинчалик мусулмон савдогарларининг Чингизхон ҳузуридан паноҳ топиши, улардан олинадиган божлар миқдорининг камайтирилиши илдишлари ҳам шу алоқага келиб туташарди. Савдогарлар, айниқса, Хитой мўғуллар тасарруфига ўтгач, ўз ҳаракат доираларининг келажакни Чингиз давлатида кўрдилар ва унинг хизматида бўлишни авло билдилар.

Чингизхон ўз йўлида Муҳаммад Хоразмшоҳнинг кўндаланг турганлигини яхши биларди. У, бу говни олиб ташлагунча, узоқ ва пинҳона тайёргарлик кўради. Шу боисдан ҳам, Халифа ан-Носирнинг даъвати ва кўмагига, савдогарларнинг эса жосуслик маълумотларига қизиқиш билан қарайди.

Муҳаммад Хоразмшоҳ, аксинча, уруш қилишга тайёр ҳам эмасди, бундай оқибатни у ўйлаб ҳам кўрмаганди. Чингизхон гоят устамон-

лик билан уруш чиқариш вазиятини вужудга келтирадики, охир-оқибатда ҳамма гуноҳ турк подшоҳининг бўйнида қолади. Араб ва Форс тарихнависларининг халифа ан-Носир ҳақида айтганлари нима учундир акад. В. В. Бартольднинг назарига чалинмай қолади. Бундан ташқари, Бартольд умуман мўғулларнинг Ўрта Осиёдаги даҳшатли қилмишларини; чидаб бўлмас даражадаги қирғинларини юмшатиброқ, кичрайтириброқ тасвишлаш йўлини таллайди. «Қарға қарганинг кўзини чўқимайди», деган мақолни эсламай бўладими бу ўринда? Йўқса, Чингизу Чигатой бош бўлиб келган 1219 йилги Бухоро, Самарқанд, Қарши, Термиз ва бўлак шаҳарлар қирғинида юз берган даҳшатнинг асло қиёси йўқ. Бухоро ер билан битта қилинган бўлса, Самарқандда аҳолининг тўртдан бир қисмигина тирик қолган эди.

Ўша йиллари, халқнинг, ватанпарвар фидойиларнинг қони дарё-дарё бўлиб оқаётган пайтлар шамонпараст мўғул ҳукмдорлари мусулмон руҳонийларини олиқ-солиқлардан расман озод қилади. Фақат бу имтиёздан яҳудий раввинларигина бенасиб этилади. Бу далил ҳам Чингизнинг Халифа билан тил бириктирганлигига ишора эмасми? Қолаверса, Ўрта Осиёда юз берган мўғул яғмосининг исини билган насронийлар ҳам имконни бой бермасликка тиришадилар. Рим папаси ўз роҳибларини Мовароуннаҳр шаҳарларига юбориб, католик ақидаларини тарғиб эттиришга киришади.

Чингизхоннинг ўлиmidан сўнг диний эътиқоддаги беқарорлик хонзодаларда яққолроқ кўриниб қолади. 1248 йилдаги бир ҳужжатда айтилишича, Гуюкхон ва яна 18 мўғул шаҳзодаси насронийлар динини қабул қилганлар. Чигатой ҳам насроний эди. Буни вақтида улар ҳузурида бўлган сайёх Марко Поло ҳам ёзган эди.

Чигатой улусининг нуфуси ислом динида эди. Чигатой насронийларга ҳомийлик қилгани ва марҳамат кўрсатгани ҳолда, мусулмонларга нафрат назари билан қараган. Чингизхон даврида шаклга кирган Ясоқ қонунларига кўра, оқиб турган сувга кириш, қўйни бўғизлаб сўйиш манъ қилинган. Мусулмонлар таҳорат қилишда, қўйни сўйишда Ясоқ туфайли кўп азият чекканлар. Чигатой Ясоқни жон-жаҳди билан ҳимоя қилар, унга тўғри келмайдиган урфларни таъқиқларди. Муаррихлар ҳикоя қилишича, Чигатойнинг олдида бирон-бир мусулмоннинг номи тилга олинадиган бўлса, бу сўкишсиз, ҳақоратсиз бўлмаган. Дейлик, «уйинг куйгур», «тилинг кесилгур», «кўр бўлгур» сингари сўзлар мусулмон исмини «безаб» айтилган энг жўн иборалар бўлган.

Энг даҳшатлиси шулки, Чигатой бирор-бир мусулмоннинг ўлими хабарини келтирган касга 500 динор суюнчи берган. Бошқа улусларни бошқарган чингизийлар қатағон қилишда Чигатойдан қолишмаган бўлсалар-да, босиб олинган, таланган, қул қилинган шўрпешона халқимизнинг эътиқод бобида ҳам азоби қаттиқ бўлган.

Лекин, Чигатой билан тил топишиб кета олган мусулмонлар ҳам йўқ эмасди. Вақтида Чингизхон сотқинлар, ватанфурушларни ёнига олиб нафъ кўрган эди. Маҳмуд Яловоч, Бадриддин Амид, Ҳасан Хо-

жа, Али Хожа, Юсуф Ӯтрорийлар Муҳаммад Хоразмшоҳнигина эмас, ўз ватандошларини ҳам доғда қолдирган эдилар. Хоинлик гуллаб-яшнаб турган шаҳар ва қишлоқларнинг култепаларга айланиши, бегуноҳ юртдошлар қонининг аёвсиз тўкилишига сабаб бўлган эди.

Чигатой саройида ўрин топган хос кишилардан бири Қутбиддин Ҳабаш Амид эди.

Душман хизматига кирган маҳаллий халқ вакилларининг ҳаммасини Қутбиддин сингари ёмонотлиқ қилиш тўғри бўлмас. Ӯрта аср тарихчилари ҳам буни яхши билганлар. Нега бўлмасам, Қутбиддин Ҳабаш Амид муаллифлар томонидан ички бир норозилик ила тилга олинади? Ҳатто, унинг келиб чиқиш жойи ҳақидаги фикрлар ҳам турлича. Масалан, Рашидиддин у ҳақда: «ҳоли Ҳабаш Амид чунон астки, у марди мусулмон буд, битикчий Чигатой, асли у аз Ӯтрор», деб ёзган бўлса, Жамол Қарший Қутбиддиннинг Бухоро яқинидаги Карманадан бўлганлигини, шу сабабдан уни «Ҳабаш Амид ал-Карманий ал-Бухорий ал-Иларғовий» деб юритганларини айтади. «Ал-Иларғовий» нисбаси Чигатойнинг ўрдаси жойлашган мавзеъ номидан қиёсан қабул этилган. Муаррих Насавий бўлса Қутбиддинни Хуросоннинг Устуво деган жойида туғилган деб кўрсатади. Бу чигалликда ҳам маълум мазмун бор, албатта.

Қутбиддин ҳали Чингизхон Мовароуннаҳрни қонга ботириб юрган кезларда унинг ўрдасидан ўрин топган. Бу яқинлик шунчалар мустаҳкам бўлганки, Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ҳарами қўлга тушганда, унинг бир қизини Чигатой, иккинчисини Қутбиддин олган. Қутбиддин Мовароуннаҳрда амалга оширилган хунрезлик ва хўрлашнинг бошида турган эди. Чингизхон ўлиmidан сўнг у Чигатойнинг вазири даражасига кўтарилди.

Мовароуннаҳрда мўғул bosқинчилари ўз ниятларининг биринчи қисми - қириш ва талашни амалга ошириб бўлиб, энди эзиш палласига кўчган эдилар. Бу эътиқод қатағони, исломга бўлган хуруж эди. Ислом арбоблари бошда ҳам мўғулларнинг — ғайри диндиларнинг ўлкага зулм — ваҳшат ила ўлаксадек ёпирилиб келишларига қарши бўлганлар.

Мўғул яғмоси даврида ҳеч бир шаҳар Бухородек вайрон ва яқсон қилинмаган бўлса керак. 1220 йилнинг қиши чиқиб, илк баҳор насили эса бошлаган пайт Чингизхон бало-қазодек Бухоро устига ёпирилиб келиб қолади. VII-VIII асрларда араб bosқинчиларига қарши мардонавор жанглар олиб борган, охир-оқибатда, Шарқнинг энг улғу исломий шаҳарларидан бирига айланган Бухоро мўғуллар келган йилларда «Фаҳира» деб табаррук ташбеҳ ила аталарди. Шарқ шуароси Бухорони «қуввати исломи дин аст», деб бежиз кўйламаган. Мана шунини назарда тутган Чингизхон ислом оламининг Ӯрта Шарқдаги бешигини бутунлай йўқ қилишга киришганда, узоқни кўзлаган эди.

Турк хонлари, қабила улуғлари, қўлга қурол тутган жамики кишилар мудофаа кунлари ҳалок бўладилар. Халқнинг қолган-қутгани

далага ҳайдаб юборилиб, шаҳар бир неча кун талон-тарож этилади. Сўнг, одамларни ҳайдаб келишиб уларнинг кўз олдида, йиғи сиғиларга қарамасдан, қизу жувонларни зўрлашга тушадилар.

Имом Рукниддин чидаб туrolмайди. Бундай ваҳшийликни одам боласи Одам Ота замонасидан буён кўрмаган эди. У қўлидаги заранг ҳассаси билан юзсиз, махлуқсифат мўғул навкарларини аёвсиз сава-лай бошлади. Унинг изидан ўгли ҳам отилиб чиқиб, муштлашишга тушади. Қози Садриддин ҳам ҳақорат ва оёқ ости қилинишга тоқат қилолмай, имом ва унинг ўгли ёнига қўшилади. Қуролсиз кишиларни бир пасда забардаст навкарлар улоқ қилиб кетади.

Имом ва қозини ваҳшиёна оломон қилганларида Қутбиддин шу ерда эди. Йўқ, ҳали у одамлар орасида, саркардага йўл топиш илин-жида судралиб юрган эди. Мўғулларга шундай каслар жуда керак эди. Бухорода кимнинг моли дунёси бор, қаерга яширилган — бунни аниқлаш зарур эди. Аниқлайдилар ҳам. Бойлардан 280 киши рўйхатга олинади. Махсус кишилар тайинланиб, олтину кумуш, дуру гавҳар, тақинчоқу безаклар, кийим ва матолар битта қолдирилмай йиғиб олинади. Қутбиддин ана шу кунларда кўзга ташланиб қолади.

Мўғулларнинг ифлос қадами қайси манзилга етмасин, изларида куйиб кул бўлган уйлар, кўмилмай қолиб кетган сон-саноксиз жа-садлар қоларди. Ёш-яланг навбатдаги жойни забт этиш учун ҳайдаб олиб кетилар, улардан истеҳком қуришда ва черик олдига солиб, ўққа нишона қилишда фойдаланишар эдилар. Ишга яроқли аҳоли бошлиқлар орасида тақсимланар, улар энди қуллик истибдодига со-линар эди. Муаррих Вассафнинг гувоҳлик беришича, Бухорода 1260 йилда қилинган бир рўйхатга қараганда, бу шаҳарда Боту авлодига тааллуқли 5 минг, Тўлуйнинг беваси Соийрқўктенига оид 3 минг, улуг ҳоқоннинг — Чингизхоннинг ўзига тегишли 8 минг қул — ҳунарманд бўлган.

Кўпинча мўғул босқинчиларига ён босиб ёзадиган тарихчи Раши-диддин далолатича, зулм ва таадди шунчалик кучаядики, деҳқон олиқ-солиқлар (авориз) оғирлигидан олган маҳсули, яъни дон-дуни урвоқ ҳам бўлмай, хонавайрон бўлган.

Мовароуннаҳр ўт ичида қолиб, мағлуб бўлган пайтдаёқ босқинчи ёвузларга бош эгмаган кишилар бўлган. Ҳарб ишига яроқли эл қири-либ битган бўлса-да, жисмида жони бор кексаю ёш, аёлу эркак ўч олиш, интиқом кайфияти билан яшаган.

Бизда узоқ вақтлар шаҳарларнинг таслим бўлиши «мутаассиб шайхлар, феодаллар»га тўнкаб келинди. Албатта, бу фикрда қисман ҳақиқат бор. Лекин, узуқ-юлуқ етиб келган маълумотларни таҳлил қилганда, кўз олдимизда бошқача манзара гавдаланади. Алишер На-войй ҳазратларининг «Насоиймул муҳаббат» асарида бу ҳақда гоят таъсирли бир ҳикоят бор. Унда ватанпарвар шайх Нажмиддин Қубронинг мўғуллар алдовига учмаганлиги, халқи билан ёнма-ён ту-риб жанг қилганлиги ва шаҳид бўлганлиги нақл қилинади:

«Чун тотор куффори Хоразмга етибтурлар. Ҳазрати шайх [Наж-миддин Қубро] асҳобини йиғиб, амр қилибтурларки, вилоятларин-

гизга боринг, Алар ул ҳазратнинг амри била ўз вилоятларига бориб-турлар. Асҳобдин баъзики, ҳазрати Шайхқа дағи чиқар илтимос қилибтурлар. Шайх дебтурларки, биз бу куффор илкида шаҳид бўлурбиз. Асҳоб тарқагандин сўнграким, куффор Хоразмга кирибтурлар. Ҳазрати Шайх қолган асҳоб била чиқиб, ғазвга машғул бўлубтурлар, то шаҳодат шарбатин тотибтур. Дерларки, шаҳодат вақтида бир кофирнинг парчамин тутқон эрмишлар. Андоқки, шаҳодатдин сўнгра ўн киши ойира олмайду ва ул парчамни кесиб ойирдилар».

Ёвузлик ва зулмга қарши чиққанлар орасида Шайх Сайфиддин Бохарзий ҳам бўлган. Худди шу «Насойим ул муҳаббат» да бу зотнинг муборак номи ҳар зикр этилган:

«Шайх Сайфиддин Бохарзий — Шайх Нажмиддин Қубронинг хулафосидиндур. Зоҳирий улум таҳсили ва такмилидин сўнгра ҳазрати Шайх мулозаматига мушарраф бўлди ва тарбият топти... Олти юз элик саккизда [милодий ҳисобда — 1258 йил] оламдин ўтубду ва қабри Бухородадур. Шайхул-оламга машҳурдир».

Сайфиддин Бохарзий истилочиларнинг ниҳоятда мудҳиш давом этаётган жабру зулмига норозилик билдиради. Айниқса, у Қутбиддин Ҳабаш Амидни қаттиқ огоҳлантиради. Унга шеърий мактуб йўллаб, бу қилмишлари учун охиратда жавоб беражагини эсга туширади:

Нусрати ҳақро дар ин давлат муайян чун тўи,
Бас, агар накуни бируз, хашр чи узр овари?
Андарин миллат ки, бодо то қиёмат пойдор,
Дониш-у пир-у ислом аст шарти сарвари.
Чун жувони бе ҳунар жўяд сари назди ки ақл,
Омолсн хирро айби нобошад бесари.
Худҳуд қавода дар жойики бошад тождор,
Оре набуд бозор дар уҳда у бе афсари.
Оқлонро кунж бехтар, чун сафиҳои сар шунад,
Дор чун минбар шуд, бехтар буд бе минбари.

Таржимаси:

Сен муайян шу давлатда ҳақнинг қарор топишига масъулсан, бинобарин, уни бажара олмасанг, маҳшар кун нима деб жавоб берасан? Билим, қарилик ва ислом қиёматга қадар барқарор бўлган миллатда бошлиқ бўлишнинг асосий шарти бўлиб қолаверади. Беҳунар, тажрибасиз ёш, бош бўлишга уринса, донишманд кексалар олдида айб ва бебошлик саналади. Худҳуд тождор бўлган жойда бургутнинг қуйи тушиши гуноҳ ҳисобланмайди. Ақлли кишилар нодонлар бош бўлганда ўзини четга олиб, бурчакда ўтирганлари маъқул. Қаср минбар жойи бўлса, бундай минбарнинг боридан йўғи авло.

Шу вақтга қадар эътибордан четда қолган бир фикрни келтириб ўтиш фойдадан холи бўлмайди. И. П. Петрушевскийнинг ёзишига қараганда, XIII аср бошларида яшаган Хитой сайёҳи Чан-Чунь 1222 йилда Ўрта Осиёнинг талон-тарож қилингани ва очарчиликка юз

тугунлигини қайд этган экан. Чан-Чуннинг ҳикоя қилишича, ўша пайтда Самарқандда аҳолининг тўртдан бир қисми қолган. Шаҳар теварак-атрофидаги қишлоқлар очликдан қаттиқ қийинчиликлар тортган. Хонавайрон бўлган деҳқонлардан «қароқчилар тўдаси», яъни И. П. Петрушевский айтганидек, партизан отрядлари пайдо бўлган. Чан-Чунь таъкидлашича, ана шу партизан отрядлари сабаб ҳар тунда Самарқандда мўғуллар турган жойларда ёнғинлар чиқиб, қий-чув авж олган.

Мўғул босқинчиларига ён босган, уларнинг хунрезлиги ва ёвуз-лигини, талон-торожини камайтириб, юмшатиб кўрсатган академик В. В. Бартольд ҳам бу хилда халқ жасоратидан кўз юмолмаган. Босқинчиларга қарши ўз-ўзидан вужудга келган қасоскорлар гуруҳлари ҳали уюшмаган бўлса-да, душманга катта талофот етказган. Афтидан, Ўқтойнинг (1241) ва Чигатойнинг (бу ҳам Ўқтойдан сўнг кўп ўтмай нариги дунёга равона бўлган) ўлиmidан сўнг, бу ҳаракат жонлана бошлаган.

Ватанпарвар дин аҳли қасоскорларга ҳар томонлама мадад кўрсатган. Маълумки, Мўғул ҳукмдорлари ислом руҳонийларини олиқ-солиқлардан озод қилган эди. Душманга қаршилик кўрсатиш учун табиийки, қурол-яроғ, от-улов керак. Сўфийлар, имомлар бу ишга бош қўшганлар, дейиш мумкин. Шайхул-олам Сайфиддин Бохарзийнинг Мўғул ялоқхўрига очиқчасига ёзган шеърӣ мактуби ҳам бундай фараз қилиш имконини беради.

Дастлаб қаршилик кўрсатиш йўсинида бўлган қасоскорлик ҳаракати аста-секин озодлик кураши тусини ола бошлайди. Бу ҳаракатнинг бошида маҳаллий халқ вакилларидан бўлган бирдан-бир маънавий йўлбошчилар (чунки, маҳаллий халқ вакилларидан биронта ҳам каттаю кичик бошлиқ йўқ эди, бундан баъзи сотқинлар мустасно, холос) ислом руҳонийлари эди. Ислomий озодлик ҳаракатининг XIII аср ўрталаридаги асосий бешиги Бухоро, Қарши ва Самарқанд бўлиб қолади. Бу ҳаракатни акад. В. В. Бартольд ҳам эътироф этишга мажбур бўлади:

«Мўғул босқини даврида сўфийлар бошқаларга қараганда халқни қаттиқ қаршилик кўрсатишга, уйғотишга жон-жаҳдлари билан ундадилар». Бу сўзлар унинг «Туркистон Мўғул ҳукмронлиги остида» (1227—1269 й.) деган рисоласининг 541-саҳифасида берилган.

Қашқа воҳасида ҳам Ўрта Осиёда машҳур сўфийлар бор эди. Мўғул яғмосининг барча кулфатларини кўрган Шайх Шамсиддин Кулол озодлик ҳаракатига зимдан раҳбарлик қилган дейиш ўринли бўлади. Гарчи бироз олдинга кетиб бўлса-да, айтиш жоизки, Амир Темур ҳам унинг олдига яширинча келиб-кетиб турганки, унинг мақсадини тушуниш унчалик қийин эмас. Умуман, ислом уламоларининг мақсади умумий ишга — ғайри дин келгиндиларни йўқ қилишга қаратилган. Чунки, ўлкада озодлик ҳаракатини ташкил этадиган бошқа куч ҳам, имконият ҳам йўқ эди. Нажмиддин Қубро Хоразмда қаршилик ҳаракатига асос солган бўлса, унинг шогирди Сайфиддин Бохарзий Бухорода бу ишга бош бўлган. Шайх Шамсид-

дин Кулол, маълум маънода унинг шогирди ҳисобланадиган Баҳоуддин Нақшбандий ҳам шу интилишлардан четда бўлмаган.

Мовароуннаҳрда янги куч этилиб келмоқда эди. Бу кучнинг вояга етишида нуфузли ислом олимлари, арбоблари мутасаддилик қила бошлаган эдилар. Чингизхондан, унинг қарам халқларга паст назар билан қараган ўғиллари Ўқтой, Чигатойдан сўнг ҳокимият тепасида қолган, бир-бири ила жиққамушт бўлаётган хонзодалар Мовароуннаҳрда етилаётган бу кучни илғаган эдилар. Салтанат бойлигининг қаймоғи бўлган Мовароуннаҳрни қўлдан чиқармаслик учун улар ҳамма нарсага тайёр эди. Шу жумладан, ислом динини қабул қилишга ҳам. Энди шу хусусда ҳикоя қиламиз.

3

«Улуғ қоон» — Ўқтой 1241 йилда оламдан ўтади. Муттасил шаробхўрлик уни нариги дунёга етаклаган эди. Чингизхоннинг хонадонига қарғишнинг каттаси теккан эди, чоғи. Шу йили, Ўқтойдан тўрт-беш ой кейин Чигатой ҳам адам дунёсига кетади. Табиб Мажидиддин ҳар қанча уринмасин бутун вужуди қаҳр билан заҳарланган Чигатойни оёққа турғазиши мумкин бўлмаган. Аксинча, малика Есулан эрини ўлдиришда айблаб вазир билан табибни жаллод қўлига топширади. Чигатойнинг табиий ўлими яна икки умрнинг заволи бўлади.

Бу мўғул ҳукмдорлари феълени тушуниш жуда қийин. Чигатой ҳали куч устида эканлигида ўғиллари қолиб, набираси Хара-Хулагуни ворис қилиб белгилайди. Буни улуғ қоон Ўқтой ҳам маъқуллаган бўлади. Хара-Хулагу Мутугеннинг ўғли эди. Мутуген Бомийн қамали вақтида ҳалок бўлганди. Чигатой ана шу жангари ўғлининг етимчасини ворисликка тайинлаб, ўзи билмаган ҳолда, низо оловига ўтин қалаб қўйган эди.

Ўқтойнинг вафотидан кўп ўтмай, муносабатларни ойдинлаштириш мақсадида, хунрезлик авж олади. Хон ўрдасига кимки чақириладиган бўлса, у бола-чақаси билан видолашиб жўнаган. Ўрда — ўлимгоҳга айлланиб қолган эди. Хара-Хулагу ҳокимият тепасига келгач, мўғуллар салтанатида одат тусини олган жабр-зулм, қирғин сиёсати барҳам топмади. Бунинг устига, хонзодаларнинг тожу тахт талашиб зимдан давом этиб келаётган ихтилофлари энди очиқчасига, оммавий тус олади.

Чингизхоннинг ҳаёт бўлган ўғиллари, шунингдек, набиралари (Боту, Тўлуй) орасида таъсирли, ҳаммани орқадан эргаштирадиган оқил шахзодалар йўқ эди. Ўзаро ажралиш кундан-кунга кучайиб бораётганди. 1256 йилги Қурултой бунинг кўрсатди: Тўлуй ва унинг онаси, Чигатой ўғиллари Қурултойга келишди-ю, Ботухон бешта вакилни жўнатиб, ўзини четга олди. Бу — қандай ечимга келсаларинг ҳам, менга барибир, қабилида иш тутиш эди, албатта. Қурултойда Ўқтойнинг катта ўғли Гуюк хон кўтарилади. Гуюк хон бўлиши билан Чигатой авлодига зуғум ўткази бошлайди, тез орада Хара-Хулагу

пастлаштирилади. Энди улус тахтига Чигатойнинг ўғли, Гуюкнинг жонажон дўсти Есу Мунка чиқади. Бизга таниш Қутбиддин Ҳабаш Амид Гуюкнинг қаҳрига учрайди-ю, иккинчи бир хоин Баҳоуддин Амид вазираликка кўтарилади. Бу, ўша, Ўтрор қамалида панд берган хоин эди.

Гуюкхон даврида мусулмон аҳли яна қаттиқ ситамларга дучор қилинади. Насронийликка ружу қилган хон исломга масхара кўзи билан қараган. У, жумладан; ислом динини ошкора обрўсизлантириш ҳаракатида бўлади. Сурия, Юнон, Ироқ ва Ўрус мамлакатларидан келган насронийлар йиғинида пайғамбар ҳақида матрасиз гаплар айтади. Лекин, муаррих Жузжонийнинг ёзишича, яъни: «жамоъати тарсоён ва қасисон ва тоифаи тойнони бутпарастии аз Гуюк илтимос намуданд ки, он имоми мусулмонро ҳозир кунад то бо у мунозара кунанд».

Хуллас, насронийлар, шамонийлар, бутпарастлар илтимосига кўра исломни махв қилмоқ учун Имом Нуриддин Хоразмий баҳсга чорланади: Баҳс Гуюкхоннинг иштирокида ўтади. Насронийлар Имомдан сўрайдилар:

— Муҳаммад қандай одам бўлган, тушунтириб бер?

Имом:

— Муҳаммад пайғамбарларнинг сўнггиси, набийлар бошлиғи, Оллоҳнинг элчиси... Мусо унинг сифатларига маҳлиё бўлиб, нидо қилган экан: «Эй Оллоҳ, мени Муҳаммад жамоасига қўшгил»... Исо ҳам унинг ҳақида қувонч ила сўзламиш: «Мендан сўнг келажак олижаноб набийнинг исми Аҳмад бўлгуси».

Насронийлар:

— Пайғамбар — соф руҳоний ҳаёт кечиргувчи киши бўлади, яъни Исо янглиғ, аёлларга ҳаю ҳавас қилмайди. Муҳаммаднинг эса тўққиз хотини ва болалари кўп бўлган. Буни қандай тушиниш керак?

Имом:

— Довуд пайғамбарнинг 99 та хотини бўлган; Сулаймоннинг эса 360 хотинию мингта канизаги бўлган...

Мунозара камситиш, мазах қилиш йўсунида давом этса-да, Имом Нуриддин берган жавоблар олдида улар сўз тополмай қолишади. Насронийлар мулзам бўлиб, Гуюкхондан «мусулмонларнинг намоз адо қилишларини» сўрашади. Имом Нуриддин ва тагин бир мусулмон таҳорат олиб, намоз адо қилишади. Насронийлар намоз пайти уларга қаттиқ ҳалақит беришга интиладилар. Шунга қарамай, улар қунт ва бемисл эътиқод ила намозни ўқиб тугатадилар.

Ровийлар шу ҳақда ҳикоя қилганларида, исломни масхара ва табаррук имомни ҳақорат этганлиги учун ўша оқшом Гуюкхоннинг ўлиб қолганлигини алоҳида уқдириб айтадилар. Гуюкхон 1248 йилда вафот этади. Демак, бу воқеа ҳам шу йилда юз берган.

Гуюкнинг ўлими Чингизхон сулоласида ҳокимият талашларининг янги тўлқинига сабаб бўлди. Тахт вориси муаммоси тўрт ўғил авлоди ўртасида талашга айланди. Шундай бир нақл бор, эмишки, Ўқтой коон авлодидан бир парча гўшт қолган бўлса ҳам, шуни хон кўтариш

лозим эмиш. Лекин, Ўқтой ўз меросхўрларига кўнгли тўлмаган чоғи, ҳаётлиги пайтида «болаларим ва набираларим орасида тахтга лойиқ фазилатлилари бўлмаса керак», деб хавф қилган экан. Бу нақл Ўқтой уруғининг тожу тахтга нечоғлик қаттиқ ёпишганлигини англаш учун кифоядир.

Нима бўлганда ҳам, бу сафар Ботунинг гапини олишади. Боту энди Чингиз авлодидаги энг ёши улуғ киши эди. Унинг таклифи билан «улуғ қоон»ликка Тўлуйнинг ўғли Мункэ муносиб кўрилади. Гарчи бу қарор Ўқтой ва Чигатой уруғига ёқмаган бўлса-да, 1251 йилда Қорақурумда бўлган Қурултойда Мункэ тахтга тасдиқ этилади. Мункэнинг тахтга чиқиши ҳам ўз жигарларининг қонини кечиб ўтиш ҳисобига бўлади. Шаҳзодалар Мункэни ўлдириш учун фитна тайёрлайдилар, аммо, бу қасд аниқ бўлиб қолгач, шаҳзода Ширамуннинг отабеги ва яна 77 амир қатл этилади. Малика Ўғул — Қаймиш ва Ширамуннинг онаси Қадоқач хотун ҳам фитнада айбланиб ўлдирилади. Ширамуннинг ўзини ҳам кейинроқ сувга чўктириб юбордилар.

Мункэнинг ҳокимият тепасига келиши Чигатой улусида яна Хара-Хулагу салтанатининг тикланишига олиб келади. Хара-Хулагу ҳам ўз қариндошлари устига юриш қилиш вақтида йўлда жон беради. Чигатой улусини идора қилиш унинг ўғли Муборакшоҳга қолади. Лекин у жуда ёш бўлганлиги сабабли улусни онаси Ўркина бошқаради. Ўркина Хотуннинг ҳокимиятни қўлга олиши Қутбиддин Ҳабаш Амид ва унинг ўғли Насириддиннинг саройда катта нуфузга эга бўлишига олиб келади.

Чингизхоннинг юришлари даврида қонли дарёлар қуриб, улар ўрнига қонли ариқлар, жилғалар оқиб турган бўлса-да, йиллар кечиши билан қудратли салтанат ич-ичидан емирилиб борар эди. Муаррих Мирхондиннинг эътирофи айтишича, Мункэ даврига келиб мусулмонларга бўлган ҳақоратомуз муносабат бироз юмшаган. Ҳатто, Мункэнинг тахтга чиқиши шарафига уюштирилган зиёфатда мусулмонларга қўйни ислом шарияти асосида сўйишга рухсат этилган экан. Жамол Қарший бу борада янада узоқроқ кетиб, Ўркинани мусулмон динини қабул этган эди, дейди. Чингиз давридан буён эътиқод оламини босиб ётган муз эрий бошлаганди. Музнинг эришига сабаблар эса кўп, бу ҳақда ҳали ўрни билан сўзланади.

Ниҳоят, Чигатой улуси тахти юқорида тилга олинган Муборакшоҳ қўлига ўтади. Муборакшоҳ чингизийлардан биринчи бўлиб Моваруннаҳрда аркони давлатини қуради. Муборакшоҳ Чигатойнинг набираси Хара-Хулагу билан Ўркинаниннг ўғли эди. Муборакшоҳнинг улусни бошқаришига Ҳубулой қарши чиқади. 1259 йилда Мункэ вафот этгач, «Улуғ қоон»лик маснадига биратўла икки талабгор — бири Хитойда қўшинлар томонидан Ҳубулой, Қорақурумда эса Ариқ Бўға чиқазилади. Ҳар иккаласи ҳам Мункэнинг укалари эди. Қўшинларнинг кучига таянган Ҳубулойнинг таъсири каттароқ эди. Шунинг учун ҳам у, Муборакшоҳнинг ўрнига унинг амакиси Борақни ёрлик билан жўнатади. Борақ 1266 йилда Муборакшоҳни Хўжандда

асирликка олади. 1271 йилда Борақ ҳам ўлади. Мовароуннаҳр ҳокимияти энди Борақнинг ўғли Тувага қолади. Бу вақтда Ўқтойнинг набираси Хайду салтанатда катта мавқега эга бўлган эди. Гарчанд, Хайду билан Борақ ҳам бир муддат тортишиб юрган бўлса-да, улар ярашиб, анда (қалин, ажралмас дўст) бўлишади. Шунинг учун ҳам, Хайду Тувани қўллаб-қувватлайди. 1301 йилда Хайду оламдан ўтгач, сулола силсиласида Тувадан улугроқ киши бўлмаган. 1307 йилда ҳеч кимни аямайдиган ўлим Тувани ҳам нариги оламга равона қилади. Энди сиёсат майдонига унинг ўғли Кебек киради.

Бундан буёнги ҳикоямиз Кебекхон ва, умуман, Қашқа воҳасида ҳокимият қилган мўғул хонлари хусусида бўлади. Зеро, Занжирсарой қиссаси ҳам бевосита улар билан узвий боғлиқ ҳолда оламга келган. Демак, эндиги гурунгимиз Қашқа воҳасига, аста-секин Занжирсарой мавзёсига кўчади.

4

Чингизий хонлардан Муборакшоҳ ва Борақдан сўнг Мовароуннаҳрда ўрнашган, тожу тахт қилган ҳукмдор Кебек бўлди. Кебекхон ҳақида манбаларда мухтасар фикрларгина учрайди. Хусусан, Фосих Ҳавофийнинг 1442 йилда ниҳоясига етган асари «Мужмали Фосихий»да унинг исмини 1312-1313 йил воқеалари тартибида учратамиз. Фосих Ҳавофий кечмиш воқеа-ҳодисаларни, саналарни изоҳламасдан санаб ўтган, холос. Буни кечмиш воқеалар кундалиги, дейиш маъқулроқ. Юқорида тилга олганимиз тарихда, яъни 1312 йилда шаҳзодалар Мансур ва Кебекнинг Хуросонга босқин уюштирганлиги қайд этилади. Ҳолбуки, Кебек отаси Тува 1307 йилда вафот этгач, унинг ўрнига ҳокимиятга келган эди. Чамаси, ўша йили Мансур билан Кебек Хуросонда бир иш чиқаролмай Мовароуннаҳрга қайтган. Амир Али Қушчи Хуросон қўшини билан улар изидан тушади ва Мовароуннаҳрни босқин этади.

1312-16 йил воқеалари тартиб берилган саҳифаларда Кебек ҳақида қуйидаги жумлани ўқиймиз: «Шаҳзода Мансурнинг шаҳзода Кебек билан тўқнашуви. Тўқнашувда шаҳзода Мансурнинг эронийлар ёрдами билан ғолиб чиқиши. Шаҳзода Кебекнинг қочиб қутилиши».

Мана шу расмий босқин, тўқнашув, қочув каби сўзларнинг ўзиёқ Кебекхоннинг Чигатой улусида чок-чокидан сўкилиб кетаётган салтанатни сақлаб қолиш учун зўр берганлигини кўрсатади. Бугун ҳамжиҳат бўлган шаҳзода эртага душман, тожу тахтга ишқибоз, қарам юртни кенгайтиришга уринаётган мўғул феодалларининг сони кўп эди. 1317 йилда Кебекхон Хуросонга босқин билан келган шаҳзода Ясавурга қарши отланади. Ясавур Хуросонни қуп-қуруқ қолдириб, талаб кетади. Чамаси, шу йилларда улусига дафъатан бўлиб турадиган хуружларга чек қўйган, ўзини тутиб олган Кебекхон ўз қароргоҳини Мовароуннаҳрнинг ичкарасига кўчириш тараддуида бўлади. Унга Қашқадарё воҳасидаги қадимий Нахшабга яқин бўлган манзил маъқул тушиб қолади. Бир вақтлар, қарийб, бир асрча чамаси

унинг бобокалони Чингизхоннинг ўзи ҳам бу водийда бўлган, унинг бепоён ўтлоқларига, гуркираган баҳорига маҳлиё бўлиб қолган эди.

Тоторлар — оддий халқ мўғулларни шундай атаган — ўз юртида узоқ вақтлар яйловлар талашиб жангу жадаллар қилган. Яйлов уларнинг жони, ёинки, ҳозирги сиёсий ибора билан айтадиган бўлса, ҳаётий аҳамиятга молик муаммоси эди. Қашқа воҳаси пасттекисликлардан иборат, ўтлоқ жойлари мўл, суви ҳам ўнғай эди. Даштлардаги қудуқларда муздай зилол сувлар ёзнинг жазирамасида ҳам ҳар қандай ташнани қондирмай қолмасди. Яна бир жиҳати, учи-қуйруғи кўринмайдиган текисликлар жанг қилиш учун ҳам қулай эди. Ҳар бири 40-50 мингдан қўшинга эга бўлган рақиблар учун бундай ҳарб майдони асқотгандан асқотарди. Шу боисдан бўлса керак Пешдодийлар, Каёнийлар, Сосонийлар, Ашканийлар Турон Заминда, худди шу Қашқа воҳасида Тўмарис билан, Афросиёб ва бўлак аждодларимиз билан ҳарбу зарблар қилган. «Шоҳнома»да бу ҳақда етарлича маълумот берилган.

Нахшаб — Сўғднинг қадимий шаҳарларидан бўлиб, у, тахминан Искандар Моқидуний юришидан сўнг вужудга келган. Искандар Моқидуний эрагача бўлган 320-319 йилларда Сўғднинг пойтахт шаҳри бўлган Новтакни яксон этади. Новтак ёхуд Новтака ҳозирги пайтда Косон ноҳияси билан Қарши шаҳри оралиғида, Мойлиариқ ёнбошида 50 таноблик харобазордан иборат бўлиб ётибди. Ҳозир ҳам мустаҳкам қалъа деворлари сақланиб қолган. Қалъа ичида бир неча қасрлар бўлган ва уларнинг ўрни аниқ-тиниқ билиниб туради. Бу жойда олиб борилган қазув ишлари натижасида шаҳарнинг милоддан олдинги V-VI асрларда барпо бўлганлигидан далолат берувчи ашёлар, атиқалар топилди.

Сўғд юнонийлар қўлига ўтиб, пойтахт Новтак емирилгач, тирик қолган новтакликлар дарё бўйига силжиб, янги шаҳар бунёд этадилар. Янги тикланган шаҳарга Нахшаб (қадимий сўғд лаҳжасида, эҳтимол, сув бўйидаги манзил маъносидадир) деб ном берадилар. Нахшаб ва Новтак оралиги унчалик узоқ эмас, 4-5 чақирим келар. Нахшаб Қашқадарёнинг бўйида, баланд тепаликлар устида қарор топган. Нахшабнинг шаҳар сифатидаги тақдири аянчли бўлади. Орадан VI-VII аср ўтиб, араблар истилоси юз берадики, энди улар бу шаҳарнинг кулини кўкка совурадилар. Ҳозир дарё бўйида, Шайхали шаҳарчаси рўпарасида Шуликтепа деб аталадиган қадимий қаср ўрни мунғайиб туради. Бу Нахшабдан қолган бирдан-бир хотира. Араб истилочилари Нахшаб ўрнини ҳозирги Худойзод қишлоғи томон, шарқ сарига кўчирганлар ва энди бу шаҳар номини «Насаф» деб атай бошлаганлар. Нахшаб ва Насаф аслини олганда бир шаҳарнинг икки номи.

Кебекхон ана шу Нахшаб харобаларидан 10-12 чақирим жануброқда, ҳозирги Қарши Шоҳбекатига яқин Зокхоки Морон тепалиғида қароргоҳ учун жой белгилайди. Қизиқ-да, маҳаллий халқ манзилгоҳларни дарё бўйига қуришга мойил бўлса, мўғул ҳукмдори Қашқадарёдан анча олисда, дала ўртасида бўлган яланг тепаликда

қаср қуришга бел боғланган. Бу ҳам мўғул ҳукмдорларининг табиати билан изоҳланадиган жиҳатлардан бири бўлса ажабмас.

Кебекхон 1318 йилда ўз саройи Қаршига асос солган. Қарши, яъни хон саройи атрофида аста-секин маҳалла-куйлар вужудга кела бошлайди, кўп ўтмай Қарши бутун бошли шаҳарга айланади. XIV аср охирлари XV аср бошларидан эътиборан шу жойлик шоирлар ўзларига «Қарший» тахаллусини қабул қиладилар. Тўғри, бунгача «Насафий», «Нахшабий» нисбалари ҳам жуфт қўлланиб келинган. «Қарши» тахаллусини қабул қилиш XV асргагина хос. Шунга қараганда, 70-80 йил ичида Қарши гавжум шаҳар тусини олган. Бу йиллар ичида у оралиғи 5-6 чақирим бўлган Насаф билан туташиб улгурган, дейиш мумкин. Чунки, то сўнгги асрларга қадар Насаф, Қарши деярли жуфт қўлланиб келинди. XVII асрда яшаган қаршилиқ шоир Сайидо ўзига Насафий тахаллусини олган эди.

Энди, «Қарши» сўзининг маъносига келсак, у академик В. В. Бартольд айтганидек (Қарши по монгольски «дворец»), мўғулча сўз — «сарой» дегани эмас. Шунингдек, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Қарши мўғулча оттур, гўрхонани мўғул тили билан «қарши» дерлар. Ғолибо бу от Чингизхон тасаллутидин сўнг бўлғондур», деган сўзларини бироз таҳлил билан тушуниш лозим бўлади. Бобур бу ерда икки карра янглишмоқда. Аввало, «қарши» мўғулча сўз эмас, иккинчидан, Қарши Чингизхон юришидан сўнг эмас, ундан қарийб юз йил кейин Кебекхон томонидан барпо қилинган. «Қарши» сўзининг мўғулча эмаслигини акад. В. В. Бартольдининг асарларини нашрга тайёрлаган олим Ю. Э. Брегель ҳам вақтида пайқаган (1964) эди. У, акад. В. В. Бартольдининг «Мўғул салтанати ва Чигатой давлати» асаридаги «Қарши по-монгольски «дворец» деган сўзга берган изоҳида шундай деб ёзади: «Слово «Қарши» встречается уже в «Кутадгу билик», монголы заимствовали его, по всей вероятности, у уйгуров».

Туркий адабиётнинг XI асрдаги йирик намунаси бўлмиш «Қутадгу билиг» (1069 йил) асарида улуг шоир Юсуф Хос Ҳожиб хонлар саройини тасвир қилар экан, тубандаги байтларни битади:

Бу бэглар эви аты қарши турур,
Бу қарши ичиндаки қарши турур.

Таржимаси:

Бу беклар уйининг оти қарши (саройдир),
Бу қарши (сарой) ичидагилар қарама-қаршидирлар.

«Қарши» сўзи ҳамма туркий шеваларда кўпинча иккинчи маъносида (қарама-қарши) қўлланилади. Уйғурий туркларда унинг «қаср», «сарой» маъноси ҳам борки, бу сўзни мўғулча деб таърифлашга ҳеч бир асос бермайди. Лекин, Заҳириддин Муҳаммад Бобур сўзида бир ҳақиқат борки, ундан кўз юмуб бўлмайди. У, «қарши» ни гўрхона

деб атаганида рамзий маъно нуқтаи назаридан ҳақ. Чунки, олдинда ҳам айтилганидек, Қашқа воҳаси, хусусан, Қарши ва унинг атрофлари асрлар давомида ҳарб майдони бўлиб келди. Бобурнинг ўзи ҳам Қарши атрофида 1512 йилда катта қўшин билан жанг қилган эди. Шубҳасиз, бу жангларда ҳар сафар минг-минглаб одамлар қирилган. Ҳозир ҳам Қарши шаҳрининг чор атрофи мазорот, гўристонлар билан ўралган. Қабристонларнинг аксар кўпчилиги сўнгги йилларда аёвсиз равишда бузиб, текисланиб юборилди.

Кебекхоннинг саройни, аниқроғи, қалъани Зоҳхоки Морон тепалигида барпо этиши ҳақида жуда кам маълумотлар етиб келган. Зоҳхоки Морон тепалиги қадимдан шундай аталиб келган бўлса керак. Бу жойнинг номи Фирдавсий «Шоҳнома»сидаги Заххок билан боғланишига ажабланмаслик керак. Қадим замонлардан:

Эрон билан Турон бир эди дойим,
Низо билмай яшар эди мулоим.

Қачонки тахтга Заххок чиққач:

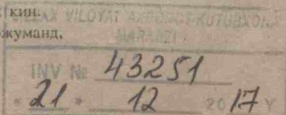
Миниб тахтга Заххок, бўлди шаҳриёр,
Давр сурди минг йил жуда бахтиёр,
Бўйсунди унга тамоми жаҳон,
Шу аҳволда ўтди узун бир замон.

Бинобарин, бу кўҳна дунё. Афсонанинг тагида ҳақиқат уруғи нечоғлик эканлигини каромат қилиш қийин, албатта. Заххок ҳақида ривоятлар тўқилганда у қадим Турон билан боғлиқ эмас, деб ким айта олади. Қолаверса, «Шоҳнома» воқеаларининг катта бир қисми Турон тупроғида кечади. Фирдавсий бир ўринда Заххок қурган қаср ҳақида гапириб, шундай дейди:

Заххок қурган мудҳиш сەҳрли тилсим,
Осмонга бўй чўзиб турар эди жим.

Ҳозир ҳам Қарши темир йўл Шоҳбекатиға яқин бўлган бозор ортида асрлар юки билан чўкиб ётган баҳайбат тепалик ақлни лол қилади. Инсон куч-қудрати шу қадар улуғвор тепаликни вужудга келтирганига ишонгинг келмайди. Қаранг-а, бу ерда кейинчалик Кебекхон қурдирган сарой барҳам топиб кетибди-ю, тепалик қолибди. Шу ўринда бир киноя хотирга келади. Ахир, бу тепалик Заххокники эди, ёмонлик эса йўқолмайди. Заххок ёмонлик мажмуаси эди. Фирдавсийнинг мана бу байтларида Заххок замонида авж олган қабохат тавсиф этилади:

Тутиб ҳар томонни қаро деу жин,
Битиб яхши одат, олиб авж қин;
Ҳунар хору, жоду бўлиб аржуманд,

Адолат йўқолди, ёмонлик баланд.
Узайди ёвузлик — Ахриман қўли,
Чин сўзга қисилди инсонлар тили.

Кебекхон Қаршида қарийб саккиз йил ҳукумат қилади. Қашқа воҳасида ислом уламоларининг таъсири катта эди. IX асрлардан бошлаб Насафдан йирик фикҳшунос, тафсиршунос ва муҳаддислар етишиб чиққан эди. Имом Абу Барокот Абдулло ибн Аҳмад ибн Маҳмуд ан-Насафий (VIII аср), Абу ал-Мутиъ ан-Насафий, Абу Туроб Нахшабий (IX аср), Шаҳобиддин Насафий (XI аср), Нажмиддин Насафий (XII аср) каби олимлар бутун ислом оламида маълум ва машҳур олимлар эди. Ўрта асрларнинг ўзига хос илмий анжумани — «Мажлиси тадрис» фан ва маданият ривож топган шаҳарларда ўтиб турган. Шундай «Мажлиси тадрис»нинг бири X асрда Насаф шаҳрида бўлади. Бу илмий йиғинга дунёнинг турли жойларидан таниқли ислом олимлари келишган, улар орасида арабистонлик мутазалийлар йўлбошчиси Абул Қосим Каъбайи ҳам бўлган.

Кебек Чигатой улусида умумдавлат пул бирлигини жорий этади, Бунда Эрон ва Олтин Ўрдада амалда бўлган тангалар тартиботи қабул қилинган. Динор ва дирҳамлар зарб этилиб, эндиликда, олдинларда бўлганидек, тилла тангалар эмас, балки катта кумуш тангалар динор деб юритилган. Дирҳамлар кичик кумуш тангалар бўлиб, олтин танганинг 1/2 қисмига тенг бўлган. Бир динор олти дирҳамга тўғри келган. Кебекхон амалга оширган пул ислоҳоти (мис ўрнига кумуш тангаларни жорий қилиш) Ўрта Осиёда машҳурлик касб этади ва бу пул бирлиги халқ ўртасида «кепаки» деб юритилади. Кепаки мезони, ҳатто, Амир Темур даврида ҳам истеъмолда бўлган. Бундан ташқари, Кебекхон Мовароуннаҳрни кичик-кичик маъмурий қисмларга ҳам ажратишни бошлаб берган.

Кебекхон мўгул ҳукмдорлари орасида иш тутиши жиҳатидан кўпроқ Хайдуни эслатар эди. Хайду «улуғ қоон»лик маснадида турганида ўзининг мусулмон аҳлига хайрихоҳлиги билан танилган. Маълумки, Кебекнинг отаси Тува, бобоси Борақхонлар исломга қарши руҳдаги ҳукмдорлар бўлишган. Борақхон исломга майл кўрсатган Уркина ва унинг ўғли Муборақшоҳ ўрнини тортиб олган эди. Агар оилавий удумга риоя қилганида, Кебек ҳам ислом билан чиқишолмаслиги керак эди. Айрим далиллар унинг исломга ён босганлигини кўрсатади. Албатта, бу хилдаги ён босишни мукофот, ёинки, кўнгли бўшлик оқибати деб қарамаслик лозим. Юқорида айтиб ўтилдики, ислом арбоблари, олимлар мўғуллар Ватан тупроғига қадам қўйган биринчи кунданоқ уларга қарши турган, Чингизхон сулоласининг карвонбошилари бири-кетин ҳаётдан кўз юмиб, ҳокимиятга янги — бир-бирига душманлик руҳида тарбия олган тўрт авлод вакиллари чиқа бошлагач, Мовароуннаҳрда бир асрдан буён тутаб ётган адоват алангаси баландлай бошлаганди.

Кебек ақлли ва айёр сиёсатдон сифатида бу кучни, бу ҳаракатни кўрмаслиги мумкин эмасди. Қашқа воҳаси азалдан исломий илм-фан-

нинг ўчоқларидан бири ўлароқ, келгинди босқинчиларга қарши халқда мудраб ётган ғазабни уйғотишда, йўлга солишда раҳнамолик қилишга тайёр эди.

Кебекхон етти йил давомида Қаршида яшаб, ҳукм сурганида шариятга бир қадар йўл берган. Лекин, у маъжусийлигича қолган, ислом динини қабул қилмаган. Шунга қарамай, Кебекхон вафот этганда, унинг қабри устида мусулмонларга хос даҳма тикланган. Кебекнинг ўлими ҳақида бир-бирига зид бўлган икки хил хабар етиб келган. Бирида, хоннинг ўз ажали билан ўлиши айтилса, иккинчисидан уни укаси Тармаширин бирёқлик қилгани нақл этилади. Кебекхоннинг вафотидан сўнг, Қаршида унинг бошқа укалари Элчиғидой ва Дурра Темурлар олдин-кейин бир муддат улус ҳокимиятини идора қилишади. Уларнинг бир йилга етар-етмас ҳокимияти шу йили — 1326 йилда тилга олинган Тармаширин қўлига ўтади. Афтидан, унинг тахтга чиқишида маҳаллий руҳонийларнинг ҳам таъсири бўлган. Тез орада Тармаширин ўзининг мусулмонлигини ва бу дин раҳнамоси эканлигини эълон қилади. Унга мусулмонлар ҳам илтифот кўрсатиб «Алоуддин» (дин улугвори) унвонини берадилар. Тармаширин ҳукумат қилган йиллар (1334 гача) мўғул феодалларининг исломни қабул қилишлари оммавий тус ола бошлайди.

Албатта, Мовароуннаҳрда юз бераётган бу воқеалар Ички Мўғулистонда хайрихоҳлик билан қарши олинмаган. Мусулмонлашадиган Кебек авлодини дафъ қилиш учун одатдаги усуллар ишга солинган. Тармаширин ўз акаси Дурра Темурнинг ўғли Бўзан томонидан ўлдирилади. Тармаширинга қарши тайёрланган фитна муваффақиятли чиққач, фитна бошида турган «улуг қон» ликка мансуб мўғуллар Чигатой улуси пойтахтини Қаршида қолдириш хавfli деган қарорга келдилар. Бўзан пойтахтни бир вақтлар Чигатойнинг ўзи қароргоҳ қилган Или дарёси бўйига кўчиради.

Бўзан улус хони бўлгач, Мовароуннаҳр яна қийин-қистокда қолади, олиқ-солиқлар миқдори янада ошиб кетади, айниқса, мусулмон аҳли қаттиқ таъқибга дучор этилади. Шубҳасиз, Илида ҳам ҳокимият талашувнинг қонли мусобақаси борган сари авж нуқтага кўтариладиган эди. Бу олишувларда, айтиб ўтилганидек, Бўзан ҳам иштирок этган ва маълум роль ўйнаган. Мовароуннаҳрдаги бундан кейинги воқеалар силсиласида иккинчи бир мўғул аслзодаси — Қозонхон асосий ўрин тутди.

Фасиҳ Ҳавофий унинг тахтга чиқиш йилини 1332 йил деб кўрсатади. Қозонхон ибн Ясагур Ўғлон Чигатой улуси хони бўлгач, ўз қароргоҳини яна Қашқа воҳасига кўчиради. Лекин, энди у Кебекхон асос солган Қаршини пойтахт қилишдан кўра, янги жойда ўрнашишни афзал билади. У Қаршидан унча олис бўлмаган, яйлов далаларнинг қоқ ўртаси эди. Бу жойда у ўзининг Занжирсарой деб аталган қасрини тиклайди. Қозонхоннинг Қаршида ўрнашмаганлигини бир мулоҳаза қилиб кўрсак. Маълумки, Бўзан Қаршини ҳувиллатиб бутун аркони давлатини улуснинг шарқий чегарасига,

Или водийсига кўчириб кетган эди. Бинобарин, Кебекхон қасри бузилишга юз тутган, яроқсиз ҳолга келган бўлиши мумкин.

Нима бўлганда ҳам биз Занжирсаройга яқинлаб келдик. Қозонхон ўз пойтахтини бийдай кенг дала ўртасида қурганида қандай андишаларга борган, айтиш қийин. Лекин, у танлаган жой афсонавий подшоҳ Нўширавон ҳукм сурган жойга жуда яқин. Нўширавони Одил номи билан боғлиқ чор қирра қалъа ҳамон сақланиб қолган. Бир нарса аниқки, бу жой қадимдан кишилик манзиллари мўл, қудуқлари серсув, даласи серўт бўлган. Эндиги гурунгимиз Занжирсарой ҳақида.

5

Кебекхоннинг ўлиmidан сўнг Чигатой улуси ҳокимияти учун қаттиқ кураш кетади. Кебекнинг ўз ажали билан ўлмаганлигини бир далил кўрсатиши мумкин: унинг ўғли Янгибек отаси тахтини эгаллай олмайди, аксинча Балх сарига кетишга мажбур бўлади. Оқибат, Тармаширин устида ҳам қора булутлар айланиб қолгач, у Ғазна тарафга жуфтакни ростламоқчи бўлганида Балхда ана шу Янгибекнинг қўлига тушади. Бўзан қўлига топширилган Тармаширин қатлга етказилади. Чигатой улусининг олдинги маркази Олмаликда, аниқроғи, Или водийсида тожу тахт учун курашлари шу даражада авжга минадики, бир ҳукмдор икки йилга етар-етмас давр суради, холос.

XIV асрнинг 40-йилларига келиб Чигатой улуси сиёсий курашлар гирдобида қолади. Бўзан, Женкши. Эсун Темур, Али султон, Муҳаммад Пўлод сингари хонлар бирин-кетин келиб-кетади. Муҳаммаддан тахт Ясагур Ўғлоннинг ўғли Қозонхонга ўтади. Ясагур Ўғлоннинг яна бир ўғли Халил алақачон дарвешликни ихтиёр қилган, кўпдан бери Термиз сайидлари ҳузурда эди. Халил ҳам охиروқибатда ҳокимият талашларига бош қўшиб, сайидлардан ажраларида, мусулмонларнинг мўғулларга қарши жанговар ҳаракатлар қилаётган қисми тарафига ўтади. Халилнинг бу курашда бирон-бир натижага эришганлиги аниқмас.

Халилнинг укаси Қозонхон жангу жадалларда кўзи пишиган эди. У Чигатой улуси тахтини Муҳаммад Пўлоддан мерос қилиб олгач, вазиятга қараб, улус пойтахтини Қашқа воҳасига кўчириш фойдалироқ деб ўйлайди. Чунки, Кебекхон бу жойда қарийб 7-8 йил осуда ҳокимият қилган эди, бунинг устига, маҳаллий аҳоли билан низога етмаган, дин аҳли билан ҳам чиқишиб кетганди. Қозонхоннинг Чигатой улуси тахтига чиқиши, олдинда ҳам айтилганидек, 1332-33 йил оралиғида содир бўлган. Бинобарин, айрим муаррихлар унинг Қашқа воҳасига келишини бироз кейинроқ, 40-йиллар нари-берисида деб қарайдилар. Албатта, бу фикрни жуда ҳам аниқ деб бўлмайди. У ҳар томонлама Кебекхонга тақлид қилган. Чамаси, буни акад. В. В. Бартольд ҳам пайқаган ва бу ҳақда қуйидагиларни ёзган:

«Халилнинг укаси Қозонхон Кебек йўлидан бориб, Қашқа тева-рагида ўзига сарой қурди». Академик В. В. Бартольд Қозонхоннинг

саройи жойлашган ўрин ҳақида гапирганида асосан икки чизгига алоҳида урғу берди:

1 «Қозонхон ҳам Қарши яқинида яшади. Унинг қасри Занжирсарой бу шаҳардан икки кунлик йўлда, ғарб сарида эди».

2. Қозонхон Қарши теварагида ўзига сарой қурди, оралиқ ушбу шаҳардан анча олис (ғарб томонга қараб икки манзил) эди.

Биринчи кўчирма «Туркистон тарихи» асарининг 153-саҳифасидан олинди. Жумланинг ўзида саволбоп маъно бор: Қаршининг яқинида (около) яшаган бўлса-да, оралиқ икки кунлик йўл бўлса?! Иккинчи кўчирма ҳам шу жилддаги «Туркистоннинг маданий ҳаёти тарихи» бобидан келтирилди. Ҳар ҳолда, Занжирсаройнинг ўрни ҳақида бу хулосада ҳақиқатга яқинлик бор. Чунки, биринчидан, Занжирсарой Қаршининг теварагида дейилмоқда, иккинчидан оралиқ масофа икки манзил (в 2 переходах) дейилмоқда. Табиийки, «икки кунлик йўл» билан «икки манзил» орасида тафовут жуда катта. Икки кунда бир эмас, бир неча манзилларни босиб ўтиш мумкин. В. В. Бартольддан келтирганимиз иккинчи кўчирмадаги фикр ҳақиқатга яқин. Бундай дейишимизга сабаб, XV аср муаллифи Шарафиддин Али Яздий ҳам бу ҳақда «Занжирсаройки, дар ду манзил Қарши воқеъ аст бажониби ғарби фармуда» деб ёзган. Бинобарин, акад. В. В. Бартольд юқорида келтирилган кўчирмаларидаги хулосаларга аслида «Зафарнома» даги худди шу «ду манзил» иборасини асос қилиб олганда, дастлаб уни икки кунлик йўл деб тушунган. Ҳарқалай, бу хато фикр шу асарнинг ўзидаёқ барҳам этилган.

Маълум бўлаётирки, Занжирсарой қасрини Қозонхон қурдирган, Бу қароргоҳ Қарши шаҳрининг ғарбида икки манзиллик йўлда жойлашган экан. Афсуски, Занжирсаройнинг таъриф ва тавсифини ҳеч бир жойдан топа олмаймиз. «Зафарнома»да Амир Темурга боғлиқ ҳолда Занжирсарой бир неча бор тилга олинади. Амир Темур Эронга, Хоразмга ва Тўхтамишга қарши отланганида ана шу Занжирсаройда тўхтаб ўтган, ҳатто, икки бор қишни шу ерда қишлаган.

Қозонхон пойтахтни Қашқа воҳасига кўчириб янглишмаган эди, у бир неча йил тахтда мустаҳкам туради. 1441 йилда Занжирсаройда унинг қизи Сарой Мулк Хоним (Занжирсаройда туғилганлигига исми қиёс) дунёга келади. 40-йилларнинг ўрталарига келиб мўғул ҳукмдорлари яна ўзаро қирпичоқ бўладилар. Энди, мўғул хонларига қарши турк амирлари ҳам ошкора ва очиқ жанглар қила бошлайди. Шулардан бири амир Қазоғон эди.

Фосих Ҳавофий «Мужмали Фосихий»да (1441) Қозонхоннинг амир Қазоғон билан илк тўқнашувини 1345-46 йил оралигида деб кўрсатади. Бу жангда Қозонхоннинг қўли баланд келган. Аммо, Дарай Зангий деган жойда ноҳосдан отилган ёй ўқи хоннинг кўзига тегиб, унинг бир кўзини ожиз қилиб қўяди. Фосих Ҳавофийнинг гувоҳлик беришича, мўғул хони ва турк амири ўртасидаги иккинчи жангда Қазоғоннинг омади чопган. Қозонхон ўлдирилган. Бу воқеа 1346 йил сўнглари, 1347 йилнинг бошларида содир бўлган. Амир Қазоғон шу билан Мовароуннаҳрда Чигатой наслининг ҳокимиятига

барҳам берган. Хонлар шундан эътиборан номигагина қўйилиб, ҳокимият туркийлар қўлига ўтган эди. Амир Қазоғон кейинчалик Қозонхоннинг қизини, Сарой Мулк Хонимни, набираси амир Хусайнга олиб беради. У, тахтга ўқтой авлодидан бўлган Дошмандчи (Донишмандчи) ни хон қилиб кўтаради.

Сарой Мулк Хонимнинг 15-16 ёшларда узатилганлигини тахмин қилсак, унинг оиласи 1356-57 йилларда ҳам Занжирсаройда яшаб турганлигига шубҳа туғилмайди. Занжирсаройнинг кейинги тақдири қандай бўлган? «Зафарнома»да ҳам бу ҳақда изчил ва мунтазам маълумот учрамайди. Фақатгина Тўхтамишнинг Амир Темур мулкларига хуруж қилиб келиши, Бухорони қамал қилиши, уни ололмай, Занжирсаройга ўт қўйиши воқеаларигина йўл-йўлакай айтиб ўтилган. Жумладан, «Зафарнома»да бу ҳақда:

«Чун мухोलифон (Тўхтамиш лашкари — П. Р.) аз тасхири Бухоро ожиз шуданд, базарурат аз онжо бархостанд ва бахро бе вилоят Мовароуннаҳр машғул гаштанд ва Занжирсаройро оташ заданд», — дейилади. Академик В. В. Бартольд ҳам, чамаси «Зафарнома»даги шу далилга асосланган ҳолда «Дворец Казана Зенджир сарай был сожжен в 1387 г. войсками Тохтамыша» деган хулосага келади.

Шундай қилиб, Қозонхон асос солган Занжирсарой қасри Тўхтамиш босқини сабаб, ёқиб юборилган. Занжирсарой қасри пишиқ гиштдан тикланган. «Зафарнома»да Амир Темурнинг сарой ёнида қишлоқ вужудга келтиргани айtilган. Амир Темур 1370 йилда Мовароуннаҳр тахтига чиққан бўлса, 1387 йилга қадар орадан ўн беш йилдан ортиқ вақт ўтган. Бу Занжирсарой атрофининг гавжумлашиб, катта манзил тусини олганлигини фараз қилишга имкон беради.

Хуллас, Дашти Қипчоқдан келган мухалиф Тўхтамишхоннинг ёвуз қутқуси ила Занжирсарой йўқ қилинган. Ўт қўйилган қаср харобалари узоқ йиллар мунғайиб турган. Йиллар ўтиши билан аҳоли сарой атрофидан нарироқ силжиган. Бора-бора Занжирсарой ҳувиллаган ташландиқ жой бўлиб қолган. Кейинчалик Занжирсарой қасри ва шаҳри бутунлай унутилган.

Бутунлай унутилганмикан?! Шундай қаср ва манзилни халқ ҳофизаси бутунлай унутиб юборганда эди, ушбу бадиа оламга келмаган бўларди. Урушларни, вайронагарчиликларни кўравериб кўранда бўлиб қолган халқ хотирасида Занжирсарой элас-элас сақланиб қолган. Ўрта Осиёдаги энг майда унсурларга қадар қизиққан акад. В. В. Бартольд нима сабабдандир Занжирсарой ўрнини аниқлаш билан мутлақо қизиқмаган. Подшоҳлик топшириғи билан келган олимга Занжирсаройдан кўра, муҳимроқ, мавжуд бўлиб турган нарсалар биринчи даражали аҳамиятга молик кўринган бўлса не ажаб?!

6

91 — йилнинг саратони энди авжга минаётган пайтлар. Бир кун оқшом ушбу бадиа муаллифларидан бирининг уйида телефон чўзиброқ жиринглади. Муборак шаҳридан Қурбон Ҳамроев деган ки-

ши сим қоқаётган экан. Қурбон ака салом-аликдан сўнг, гапни ётиги билан бошлади. Аввало, ўзини таништирди: туман фахрийлар кенгашининг раиси экан. Сўнг, тарихга қизиқишини айтди. Яқинда Салоҳиддин Тошкандийнийн «Темурнома» сини ўқиб чиқибди ва унда айрим саволлар туғилибди. Шу муносабат билан сўраб-суриштириб, мулоқот қилишга жазм этибди.— Бир нарса менга тинчлик бермай қўйди,— деди у,— «Темурнома»да Занжирсарой деган манзил тилга олинган, шу жой қаерда?

Қурбон акага тегишли жавобни айтганимиздан сўнг, у яна «Амир Темур қаерда туғилган?»— деб сўраб қолди.

Биз, табиийки, улуғ соҳибқироннинг туғилган жойини Яқкабоғнинг Хўжа Илғор қишлоғи дедик. Қурбон ака фикримизга қўшилмади. «Амир Темур Занжирсаройда туғилган. Занжирсарой эса бизда, Муборакда», деди у қатъий.

Занжирсаройни, гапнинг очиғи, манбаларда бир-икки бор учратган бўлсак-да, унга айтарли эътибор қилмагандик. Чунки, қасрнинг номи бор-у, ўзи йўқ эди. Акад. В. В. Бартольд ҳам бу ҳақда тайин бир гап қилолмаган. Баъзи тадқиқотчилар Занжирсарой Самарқандда, ёинки, унинг атрофида деб гумон ҳам қилганлар.

Қурбон аканинг Занжирсарой Муборак шаҳри ёнида деган гапи бизни ҳам қувонтирди, ҳам саросимага солиб қўйди. Шу вақтга қадар ҳеч ким Занжирсарой ўрни билан қизиқмаган. Айтилганидек, акад. В. В. Бартольд ҳам Занжирсаройни Қаршидан икки кунлик йўлда, деб гапни роса дудмал қилган. «Темурнома»ни нашрга тайёрлаш пайтида Занжирсаройга тагин бир-икки бор дуч келдик-да, XIV—XV асрларда Кешдан Бухорога олиб борадиган йўл ҳақида ўйлаб кўрдик. Буни «Темурнома» сўз бошисида ҳам зикр этишга тўғри келди. Ҳозир Шаҳрисабздан Бухорога Каттақўрғон йўли орқали ҳам, Қарши томондан ҳам бориш мумкин. Лекин, ўша пайтда-чи? Нима бўлганда ҳам Занжирсарой шу йўллар бўйида бўлган, деган фикр бизда қатъийлаша бошлаганди. Қурбон аканинг қўнғироғидан қувонишимизнинг боиси шунда эди. Саросима эса, Амир Темурдек буюк зотнинг туғилган жойини сўлим ва дилкаш Шаҳрисабздан узоқлаштириш қандай бўларкин, деган андиша билан боғлиқ эди.

Онггимизга Шаҳрисабз, Хўжа Илғор (тўғри, Хўжа Илғор буюк соҳибқироннинг туғилган жойи эканлигини кўпчилик билмайди, бироқ, Шаҳрисабзни бутун олам Амир Темур Ватани деб эътироф қилади) улуғ бобокалонимизнинг киндик қони томган жой сифатида муҳрланиб қолган. Бунга шак келтириш қандай бўларкин?

«Темурнома»да очикдан-очиқ Темур амир Жоқунинг қўшида, Занжирсаройда туғилган, 12 ёшгача отасини кўрмаган, деган нақл бор. Қашқадарёнинг Тарағай мавзеида халқ тўқиган дostonларда ҳам шу ривоят машҳур. Биз, ҳали амир Жоқуга қайтамиз. Лекин, айтиш жоизки, бизда Темурнинг болалиғи ҳақида, ақалли, саёз тасаввур ҳам йўқ-да. Унинг ҳақида ўқиган ва эшитганларимиз тухмат ва ланат бўлган. Ватанпарвар, халоскор, улуғворликда тенгги йўқ бу зотнинг арвоғини чирқиратиш ҳам ақлдан бўлмаса керак. Тирикками,

ўликками қилинган ёмонлик, барибир, қайтмасдан қолмайди. Амир Темурни ёмонотлиқ қилганларнинг аксарияти бугун заволга юз тутиб, номи ўчиб кетди.

Қурбон ака билан яна бир неча бор хабарлашдик. Бориш куни-мизни келишдик-да, хотиржам бўлдик. Муборак шаҳрига барвақт етиб келдик. Туман Кенгаши раиси хонасида уч-тўрт киши жами бўлиб туришган экан. Шу ерда Занжирсаройга бориш режасини фикрлашдик. Қурбон ака Ҳамроев, мулло Йўлдош Эргаш ўғли, мулло Муртоза Раҳмон ўғли, Муҳиддин Каримов, Саидов ва ушбу сатрлардан муаллифлари икки УАЗ машинасида йўлга тушдик.

Муборак шаҳрининг марказидан чиқиб, кун ботиш томонга қараб йўл олдик. Кўҳна шаҳар қишлоғини айланиб ўтиб, деҳқончилик қилинадиган пайкалларга етиб келдик. Муборакнинг бийдай далаларига ҳам Амударё суви етиб келган. Жулгунлар ора-тура бўй кўрсатиб турадиган ерларни гўза қоплаган. Пахта майдонларининг охири кўринмайди. Бир томон жиловланмаган газ ёқиб қўйилган миноралар. Косондан чиқишдан бошлаб олови осмонга ўрлаб ётган минораларга кўзингиз тушади. Борлиққа тутун пуркаб турган ўнга яқин минора узоқдан ўмган ростлаб, ўт сочаётган аждарҳоларга ўхшайди. Афсоналардаги кўп бошли аждарҳолар шулар бўлса керак. Халқимиз ривоятда ҳам узоқни кўра олган, шекилли. Айтишларича, ҳавога қуруқдан-қуруқ ёқиб юборилаётган газ йилига 180 минг тонна кул ёғдирар экан. Газ бутун теварак-атрофни булғаб (50 даража иссиқда газга тўйинган ҳаводан нафас олиш азоб), одамлар, экинзорларга ўта салбий таъсир кўрсатмоқда.

Бир вақтлар Тўхтамиш Занжирсаройни ёқиб юборган бўлса, энди заҳарли газ бутун Муборакни ва қўшни туманларни ёқмоқда. Астасекин ёқмоқда. Бу ёқиш жуда хавфли. Бекорга ёқиб қўйилган газни имкон қадар зарарсизлантириш чоралари кўрилаётган экан. Кул 180 мингдан 160 минг тоннага камайибди. «Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ», деганлари шу бўлса керак. Бирон-бир хорижий мамлакатда тиллога тенг газни ҳавога совуриб қўймайдилар. Занжирсарой томон борарканмиз, хаёдан шу гаплар кечди. Омадимиз юришмаган халқ эканмиз-да, тарихда ҳам уйимизни куйдирганлар, ҳозир ҳам орқамизга олов қўйиб ётибдилар...

Занжирсарой йўлида ўтмишнинг икки обидасига тўхтаб ўтдик. Бири Хожа Ростон зиёратгоҳи, иккинчиси Нўширавони Одил қалъаси. Булар ораси бир чақирим келар-келмас. Хожа Ростон ҳақида ҳам кейинроқда сўз юритишга уринамиз. Ҳозир бу зиёратгоҳ атрофи қабристонлик. Кўҳна шаҳар қишлоғи аҳолиси бу жойни обод қилиб қўйибди. Нўширавони Одил қалъасини кўздан кечирамиз. Қалъа жуда катта жойни эгаллаган. Чорпахил, деворлар айлана эмас, тўғри тортилган. Тўрт томонда тўртта дарвоза бор. Қалъанинг қачон бунёд этилганлигини қазув чоғлари айтиш мумкин бўлар. Ҳали бундай қалъанинг борлигини қадимшунос олимларимиз билишмаса керак. Бийдай чўлнинг ўртасида, қум барханлари орасида чўкиб ётган нортуядек Нўширавони Одил қасрига уларнинг қадами етгани йўқ.

Нўширавони Одилни афсонавий одил подшоҳ дейлик. Лекин шу қальанинг Нўширавонга боғланишининг ўзиёқ унинг эрадан олдинги асрларга оид эканлигини далолат этмайдими? Қадимги Навтоқнинг — Ерқўрғоннинг деворлари айлана. Қадимда қалъа деворларини айлана қилиб қуриш одат бўлган. Қарши, Кеш қўрғонлари атрофлари ҳам айлана девор билан ўралган. Нақл этилишича, ҳатто, Қаршининг учта айлана девори бўлган. Ҳайратлантирарли жойи шундаки, Нўширавони Одил қалъаси тўрт бурчак девор билан ўралган. Деворларнинг эни 10-12 газ келади. Нўширавони Одил қалъасидан кун чиқар тарафга, яъни шимоли шарқ тарафга қараб юрамиз. Тахминан, бир-бир ярим фарсах юрилгандан сўнг, машиналардан тушиб пиёда-лаб кетдик. Қовун экиш учун ерлар шудгорлаб қўйилган экан. Кичикроқ ариқда сув жимирлаб оқиб ётарди. 150-200 қадамдан сўнг, чўкиб қолган тепалик олдидан чиқдик. Занжирсарой шу тепалик яқинида бўлган. Майдони қарийб бир танобдан ошиқроқ жойни эгаллаган катта тепа хўжалик механизаторларининг қароргоҳи бўлиб келган. Ишдан чиққан қисмлар, темир-терсақ сочилиб ётибди. Замонлар ўтиши билан (айниқса, сувнинг келиши боис) анча пастлаган тепаликда XIV асрнинг 40-йилларида ҳашаматли қаср бўлганлигини кўз олдимизга келтиришга уринамиз. Занжирсарой қасридан шарқий томонда ярим чақирим оралиқда Балх-Қарши-Бухоро йўли ўтган. Қадим ипак йўли ҳам шу бўлган.

Бизнинг безовталигимизни сезган Қурбон ака Ҳамроев Эшмурод ота Саидовга «бошланг», деб имо қилди. Эшмурод ота 65 ёшда. Занжирсарой атрофидаги далаларга қоравуллик қилади. Борли-ю, «Темурнома» даги нақл тўғри бўлса, Занжирсарой атрофида қудуқ бўлиши керак эди. Биз ҳар қанча синчиклаб тикилмайлик, қудуқдан асар ҳам кўрмаётган эдик.

Эшмурод ота изидан кун ботиш — ғарб сарига қараб юз-юз эллик қадам йўл босдик. Қудуқ билан қаср ўрни деяётганимиз жой оралиги унча узоқ эмас экан. Эшмурод ота сув тушганидан чўкиб, доира шакли рўй-рост билиниб турган чуқурликни «мана шу, қудуқ бўлади», деди.

Биз ажабланиб, бир-биримизга қарадик. Миқтидан келган Авезмурод Беккиев гуноҳкордек елка қисди-да, қимтиниб сўзлашга тушди:— 1979 йили Қарши чўлини ўзлаштириш Бош режасига кўра, шу жойларни пахта экиш ва экин-тикин қилиш учун текислаттирганмиз. Ўзим бошида турганман. Ҳақиқатда, шу жойда қудуқ бор эди. У, одатдаги чўл қудуқларидан анча катта эди. Биз ерларни текислаётганда ҳам у ярмига қадар кўмилиб бўлган экан. Кейин устидан тупроқ тортиб юборилди. Ўша йили ғалла эдик. Мен хўжалик фирқа кўмитасининг котиби сифатида ўримга бошчилик қилганман. Бир вақт, ўрим чоғи денг, шу ерга келганда гилдираги чуқурга тушиб, комбайн оғиб қолса бўладими? Иккита тракторни бир-бирига матаб, зўрға чиқариб олганмиз. Шунда кўрдикки, қудуқнинг ичи гишт билан қопланган экан.

Авезмуроднинг ҳикоясининг эшитиб бўлгач, қудуқни обдан кўздан кечира бошладик. Эшмурод бобо ёшлигида шу ерларда қўй боқиб

катта бўлган эмасми, қудуқни болалик пайтида ҳам кўрганлигини, сув тортиладиган масофа чуқур йўлак бўлиб қолганлигини ҳикоя қилиб берди. Дарвоқе, Занжирсарой харобалари ўрнида гишту тамал тошлари қолмадимикан?!

Занжирсарой қишлоғида узоқ вақтлар яшаган, эндиликда Муборак марказига кўчиб ўтган Эгамберди бобонинг айтишига қараганда, тепаликдан 150-200 қадам нарида қасрнинг тамал тошлари ва гиштлири сақланиб қолган. Ҳақиқатда кўҳна обидаларимиз тамал тошлари шаклига яқин палахса оқ тошлар ҳали ҳам бор. Минг афсуски, тамал тошларининг кўпини ва қаср гиштлирини янги уй қилган кишилар ташиб кетишибди. Бўлмасам, Занжирсарой харобаси аср бошларида ҳам қад ростлаб турган экан.

Занжирсарой... мана сен қаерда экансан. Шундайгина Муборак шаҳрининг биқинида, нарисси билан ўн-ўн икки чақирим масофада жойлашган обидани ҳозирга қадар изсиз йўқолган деб келганимиздан ичимиз ачиди. Занжирсаройга қўл чўзса етадиган қишлоқ ҳозирда «Кўҳна шаҳар» деб аталади. Нега энди «Кўҳна шаҳар»?!

Амир Темура Занжирсарой қишлоғида бир-икки бор қишлаган, ҳарбий юришлар учун шу ерда куч тўплаган. Шарафиддин Али Яздий улуғ Амир Темурунинг бу жойда қишлоқ барпо қилганлиги ҳақида сўзлаган. Занжирсарой 1387 йилда Тўхтамиш томонидан ёндириб, вайрон этилган. Занжирсарой ва унинг атрофи ана шу босқиндан кейин бўм-бўш бўлиб қолдимикан? Тирик қолган аҳоли уч-тўрт чақирим нарига силжиганмикан?

Кўҳна шаҳар — куйиб кул бўлган Занжирсаройдан хотира сифатида яшаб келаётир, дейиш мумкин. Чунки, Кўҳна шаҳарда қадимий работ сақланиб қолганки, бу Занжирсаройнинг чегараси бир вақтлар шу ерларни ҳам ўз бағрига олганлигидан гувоҳ.

Бу работнинг ўрганилиши ҳам янги маълумотлар бериши турган гап.

Қурбон ака Ҳамроев Муборакнинг кексаларидан бири, Амир Темурунинг Занжирсаройда туғилганлигини урушдан олдинги йилларда ҳам айтиб юрган Иброҳим отанинг уйига бошлади. Иброҳим ота ҳозир 86 ёшни қоралаган. Жуда ўқимишли, мадрасани хатми кутуб қилган. Кулфатли йиллардан омон қолган. Ғариблик қозонини кўп жойда осган, Мирзачўлда узоқ йиллар ишлаб, бола-чақаси билан яна киндик қони томган жойларга қайтиб келган. Эшон бобо Занжирсарой ҳақида билганларини ҳикоя қилиб берди. У кишидан, қадимий Бухоро йўли ва йўл бўйидаги манзилларни сўрадик. Иброҳим ота жуда қизиқ бир гапни айтиб қолди. У кишининг гувоҳлик беришича, Занжирсарой Бухорога ҳам, Қаршига ҳам 9 йиғочлик йўл экан. Қарши билан Бухоронинг орасида икки манзил — Косон ва Маймаоқ бўлган экан. Шарафиддин Али Яздий Қаршидан Занжирсаройгача икки манзил деганда шу икки қасабани кўзда тутган бўлса керак.

Мўғул хонлари ўзлари босиб олган мамлакатларда айтарли иншоотлар қурмаганлар. Кебекхоннинг Қаршидаги, Қозонхоннинг Занжирсаройдаги қасрлари таг-туғи билан емирилган. Зоҳхоки Морон ва

Занжирсарой тепаликлари фақатгина асрлар ғамини ютиб ётмасдан, XIV асрга доир ноёб сирларни ҳам ўз бағирларида яшириб ётибдир.

Биз барибир Занжирсаройдан саволларга кўмилиб қайтдик. Занжирсарой ўрнининг топилганлиги (топилган дейиш гуноҳ, ахир, уни муборакликлар ҳаминиша билишган) қанчалик қувончли бўлмасин, асосий савол — Амир Темурнинг шу жойда, Занжирсаройда туғилганлиги жавобсиз қолаверди. Кўҳна шаҳар қишлоғининг, шунингдек, Муборакнинг кексалари улуғ соҳибқиронни Занжирсаройда таваллуд топган, деб нақл қилиб келадилар. Асримиз бошларида Хўжа илғорликлар ҳам акад. В. В. Бартольдга Амир Темурнинг ўз қишлоқларида туғилганликларини сўзлаб беришган. Тарихни нақллар ва оғзаки гаплар билан тиклаб бўлармикан?! Бу ўринда, яна бир жумбоқ пайдо бўлади: Қашқа воҳасида нега бошқа жойлар Амир Темурнинг туғилган жойига даъвогар эмаслар? Нақлларда, оғиздан оғизга ўтиб келган хотира, эсдаликларда ҳақиқат уруғи йўқмикан?

Хўш, манбалар-чи? Наҳотки ўтмишга оид тарихий-бадий асарларда бу ҳақда бирон-бир ишора бўлмаса?! Шу андиша билан имконимиз етганча буюк соҳибқирон ҳақидаги китобларни варақлаб кўрдик. Бу, турган гап, жуда кўп вақтни олди. Бунинг устига, матбуотда пайдо бўлган айрим фикрларда «Амир Темурнинг туғилган жойини аниқлаб ўтириш майда масала, унга куч сарфлаш ҳожат эмас, каттароқ ишлар билан шуғулланиш лозим» қабалидаги эътирозлар ҳам юзага қалқди. Биз ҳам кўп ўйладик, улуғ зотнинг туғилган жойи умуман Қашқадарё бўлса, жаҳон уни Кеш шаҳридан деб билса, тагин нима керак?! Бироқ, бир ўй асло тинчлик бермади. Аввало, биз Амир Темурни эндигина таниётирмиз, қолаверса, ўрта асрларда Қашқадарёнинг сиёсий ва жуғрофий идора қилиниши ҳозирги тушунчалардан тубдан фарқ қилган. Сўнгра, халқ ўртасида Амир Темурнинг туғилган жойи бобидан, биз хоҳлаймизми, йўқми, барибир, энг қамида, икки хил фикр юради. Шаҳрисабзликлар Темурнинг Кешда таваллуд топганлигига қатъий ишонсалар, Хўжа илғорликлар уни ўз қишлоқларида дунёга келган, деб таъкидлайдилар. Муборакликлар ҳам шу пайтгача ичларида сақлаб келган дардларини айтмоқда — Занжирсарой улуғ Амирнинг туғилган ва болалиги кечган жой. Инсоф билан айтганда, ҳар уччала даъвода ҳам ўзига яраша маъно, ўзига яраша асос бор. Халқда бу хил қарашлар ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмаган, албатта. Ўқувчиларни Амир Темурнинг туғилган жойи масаласидаги ҳар хиллик ажаблантирмаслиги ва қизиқтирмаслиги мумкин эмас. Ҳозир ўтмиш тарих борган сари китобхонга асрий тузоқлардан қутилиб, ўз сирларини очмоқда. Амир Темур даврига ва умуман, Темурийлар салтанатига дахлдор асарлар бир-бир нашр қилинаётир. Билимдон ва хушёр ўқувчини бизнинг давримизда нашр этилган китоблар билан ўтмиш муаллифлари айтган фикрлар ўртасидаги тафовутлар ўзига жалб этиши, таниши.

Бизда узоқ вақтлар синфийлик тушунчаси ҳукм суриб келди. Шу боисдан, ҳамма нарсага оқ ё қора, катта ё кичик, муҳим ёки ке-

раксиз, деб баҳо беришга одатланиб қолганмиз. Амир Темурга дахли бор нимаики бўлса уни йиғишимиз, таҳлил қилишимиз, кўз қорачуғидай авайлашимиз керак. Улуғ Амир Темурнинг туғилган жойи ҳақида уч хил қараш борлигини билиб-билмасликка олиш масалани илмий ва тарихий ҳал қилишдан атай қочиш бўлади. Ҳозир шу борадаги мавжуд фикр-хулосаларни имкон қадар жамъ қилинса ва уларга муносабат билдирилса, ўйлаймизки, бу аниқ бир илмий ечимга келишда ўзига хос дебоча бўлади. Ҳақиқат баҳсда, мунозарада туғилади. Айрим рўзномаларда Амир Темурнинг туғилган жойи ҳақидаги ҳар хилликни ҳаспўшлашга бўлган даъват улуғ соҳибқирон тарихини ҳозиргача бўлиб келганидек, сохталаштиришга, сунъий четлаб ўтишга чорловчи заиф нидо, холос.

Биз шу андишалардан келиб чиқиб, қўлга қалам олдик. Мубо-ракка, Занжирсаройга бориб келганимиздан буён бир йилга яқин вақт ўтаётир. Бу иш, жилла бўлмаса, миллатимиз отаси, улуғ Амир Темурнинг хоки пойи бўлган, қадами етган жойлар ҳақида йўқлов бўлар. Ахир, Қашқа воҳасининг тузи ҳам, тоғи ҳам унинг табаррук қадамидан баҳраманд бўлган-ку?! Қашқа воҳаси Осиею Оврупони мўғул босқинчиларининг бир ярим асрдан зиёд давом этган зулмидан, қулигидан холос қилган, озод этган улуғ фарзандни етиштиргани билан абадул абад фахрланишга ҳақли. Амир Темур нафақат ўзбекларнинг, балким, бутун Турон заминининг ифтихоридир. Унинг халоскор қўшинида жами туркиғўй халқлар, хуросонликлар бўлган. Унинг раҳнамолигида халқлар ғайри дин-маъжусийлар қабоҳатидан қутилиб, ўз ҳукуматларини тикладилар.

7

Шаҳрисабзнинг «таржимаи ҳоли» Сўғд давлати тарихи билан узвий боғлиқ. Қашқадарё воҳасида Кеш (Каш, Кешш, Кесс) деб аталган шаҳар эрамизнинг III асри сўнггида ва IV асри бошларида Сўғд давлатининг пойтахти бўлган. Сўғд (хитойчада — Сули) жуда катта ҳудудни — Суёбдан (Еттисув) Кешга қадар бўлган жойларни қамраган. Сўғд таркибига Зарафшон воҳаси, Уструшана, Қашқа воҳаси ва Ташкент ҳам кирган. Хитой манбаларида Кеш шаҳри Ши деб аталган. Муаррих Низомиддин Шомий бир ўринда «Шаҳрисабзки, туркон «Кеш» мехонанд», дейди. Айрим маълумотларга қараганда, жуда қадимдан Чув (Қозоғистон) дарёси этакларидан то Кешга қадар бир хил ёзув (юқоридан пастга қараб ёзиладиган), бир хил адабий тил амалда бўлган.

Шаҳрисабз шаҳри обидалари тарихини ўрганган олим М. Е. Массоннинг аниқлашига қараганда, қадимги Кешнинг ўрни ҳозирги Китоб шаҳрига яқин жойда бўлган. Шаҳрисабзнинг ҳозирги ўрни, тахминан, мўғуллар истилосидан сўнг, XIII аср биринчи яримларида вужудга келган, дейиш мумкин. Олдинги Кеш, шубҳасиз, мўғул галалари томонидан вайрон қилинган.

Улуғ соҳибқироннинг уруғ-аймоғи, ота-боболари юрти Кеш бўлган, буни Амир Темурнинг набиразодаларидан бўлган буюк тарихнавис олим ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам таъкидлаган эди:

«Яна Кеш вилоятидур, Самарқанднинг жанубидадур, тўққуз йиғоч йўлдуз. Самарқанд била Кеш орасида бир тоғ тушубтур, Итмак добони дерлар, сангтарошлиқ қилур тошларни тамом бу тоғдин элтарлар. Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи хўб сабз бўлур учун Шаҳрисабз ҳам дерлар. Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун, шаҳар ва пойтахт қилурга кўп саъй ва эҳтимомлар қилди, олий иморатлар Кешта бино қилди».

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «зоду буди» деган жумласига алоҳида эътибор берайлик. «Буд» форсий тилда борлиқ, мавжуд, деган маънони беради. Бас, бу ўринда у Амир Темурнинг ўтган ва мавжуд (XVI аср) жами авлоди Кешдан эканлигини ихчам ва нозик ифода қила олган.

Амир Темур туркий барлос уруғидан эди. Унинг бобокалонлари мўғуллар босқинига қадар Қашқа воҳасида, хусусан, Кеш ва Насафда ҳокимият тепасида бўлиб келганлар. Буни Амир Темур тарихига доир арабий, форсий манбаларни чуқур ўрганган В. В. Бартольд ҳам айтган эди:

«Тарағай Қашқа воҳаси, яъни Кеш ва Насафни идора қилган барлос уруғидан чиққан эди. Уруғ бошлиғи ва Кеш ҳокими Тарағай эмас, уруғнинг бошқа бир вакили Хожи эди».

Бироқ, акад. Г. А. Пугаченкованинг Тарағай баҳодир ҳақидаги «айтарли бой бўлмаган ва унчалик танилмаган», деган фикрларига шубҳа билдиришга тўғри келади.

Амир Темурнинг онаси Тегина Бегим (Тегина Хотун) ҳақида манбаларда жиддий бир маълумот учрамайди. Шунинг учун ҳам, В. В. Бартольд, «манбалар Темурнинг онаси келиб чиқиши ҳақида, шунингдек, Тарағайнинг бошқа хотини Қадок Хотун (1389 йилгача ҳаёт бўлган) ҳақида ҳеч нарса демайди», деб ёзган эди.

Шуни айтиш керакки, Амир Темурнинг туғилган вақти (ҳижрий 736 йил, 25 шаъбон) ҳамма китобларда — хоҳ тарихий, хоҳ илмий ёки бадиий бўлсин, бир хилда аниқлик билан кўрсатилади. Аммо, унинг туғилган жойига келганда фикрлар бир-биридан узоқлашади. Амир Темур ҳаётлигида ёзилган асарларда (улар деярли йўқ ҳисоби) ҳам, унинг вафотидан кейин, Темурийлар даврида битилган тарихларда ҳам бу ҳақда маълумот йўқ ёки умумий тарзда бу жой Кеш деб кўрсатиб ўтилади. Амир Темур вафотидан 36 (1441) йил кейин ёзилган (Ҳиротда, Шоҳруҳ Мирзо бу асар билан таниш бўлганми йўқми, айтиш қийин). «Мужмали Фосиҳий»да Шоҳруҳ саройида ишончли киши бўлган, бир вақтлар Шоҳруҳ султон номидан Халил Мирзодан хазинани талаб қилган Фосиҳ Ҳавофий:

«736 йил. Йигирма бешинчи шаъбонда Кешда амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон ибн амир Тарағай ибн Барқал ибн Иланғари Ижил ибн Қорачор нуён ибн Суқу Сижон ибн Ирумхихон ибн